

SULTAN ALP ARSLAN NASIL ÖLDÜRÜLDÜ?*

HOW WAS SULTAN ALP ARSLAN KILLED

Muharrem KESİK**

Öz

Bu çalışma ile Selçuklu ve Türk Tarihi'nin en büyük hükümdarlarından biri olan Sultan Alp Arslan'ın son askerî seferinde yaşanan olaylar, sultanın nasıl öldürüldüğü, vasiyeti, ölüm tarihi, nerede defnedildiği ve mezar yerinin nerede bulunduğu gibi konu başlıkları ele alınmıştır. Araştırma sırasında Sultan Alp Arslan Devri'nin en önemli kaynaklarından yararlanılmıştır. Sonuç olarak Sultan Alp Arslan, Batı Karahanlılar üzerine düzenlediği askerî sefer sırasında Ceyhun Nehri'ni geçtikten sonra Berzem adlı bir kale komutanı Yusuf el-Hârezmî tarafından hançerlenmiş aldığı yaranın tesiriyle 24 Kasım 1072 günü ölmüş, ölmeden önce velihtı ve oğlu Melikşah'ın yerine geçmesini vasiyet etmiş, oğlu tarafından Merv şehrinde defnedilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Sultan Alp Arslan, Merv, Yusuf el-Hârezmî, Selçuklular, Ölüm

Abstract

This study addresses events that occurred during the last military expedition of Sultan Alp Arslan, one of the greatest rulers is Selcuk and Turkish history. Related subjects include how the Sultan was killed, his will, the date of his death, where he was buried and the site of his grave. The most important sources of the period of Sultan Alp Arslan were used for this research. The results show that Sultan Alp Arslan died on 24 November 1072 as the consequence of a stab wound from the dagger of Yusuf el-Hârezmî, the commander of Berzem fortress. Sultan Alp Arslan was killed after crossing the Ceyhun River during a military expedition he organized against the Batı (Western) Karahanlı. Before he passed away, Sultan Alp Arslan made a dying wish that his son and heir apparent Melikşah succeed him. Sultan Alp Arslan was buried in the city of Merv by his son Melikşah.

Keywords

Sultan Alp Arslan, Merv, Yusuf el-Hârezmî, Selçuklular, Ölüm (death)

* Bu makale Türkiyat Mecmuası'nda *How Was Sultan Alp Arslan Killed?* adıyla İngilizce olarak yayımlanmıştır.

** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

GİRİŞ

Sultan Alp Arslan Büyük Selçuklu Devleti'nde 1063-1072 yılları arasında hüküm sürmüş Türk tarihinin önemli hükümdarlarından biridir.¹ Alp Arslan, Selçukluların atası Selçuk Bey'in torunlarından Çağrı Bey'in oğlu olup Sultan Tuğrul Bey'in vefatı üzerine giriştiği saltanat mücadelesini kazanarak başkent Rey'de tahta oturmuştur. Büyük Selçuklu Devleti'nin sınırlarının genişletilmesi ve devletin adının tüm dünyaya duyurulmasında önemli katkıları olmuştur. Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'e karşı 26 Ağustos 1071 tarihinde kazandığı meşhur Malazgirt Zaferi² sonrasında Anadolu'nun fethi önündeki engelleri yıkarak bu toprakların vatan haline getirilmesinde büyük pay sahibi olan ve imparatoru da tutsak etmek suretiyle büyük bir şöhrete kavuşan Sultan Alp Arslan, 1072 yılında çıktığı Batı Türkistan seferinde beklenmedik bir şekilde ve erken denilebilecek bir yaşta hayatını kaybetmiştir. İşte bu araştırmamızla bu büyük Türk sultanının bazı kaynaklar ve kimi araştırmacılar tarafından farklı farklı anlatılan ölümü hikâyesini açıklığa kavuşturmaya ve sultanın kayıp mezar yerinin tespitine çalışacağız.

Sultan Alp Arslan'ın Son Seferi: Batı Türkistan Seferi

Sultan Alp Arslan'ın Malazgirt'te Bizans'ın güçlü ordusunu ağır bir mağlubiyete uğratıp artık Anadolu'da Selçukluların karşısında durabilecek bir askerî güç kalmamışken, yani Bizans İmparatorluğu'nun Selçukluları durdurabilecek hiçbir imkânı kalmamışken Sultan Alp Arslan Anadolu'yu istila edip İstanbul'u ele geçirip Bizans İmparatorluğu'na son vermek yerine, neden İmparator Romanos'la antlaşma yapıp onu serbest bıraktı? Çünkü Alp Arslan'ın o sırada kafasını meşgul eden daha önemli şeyler vardı; zira Selçuklu Devleti için İslâm dünyasını kontrol etmek Hristiyan Anadolu'ya egemen olmaktan çok daha önemli bir husustu. Sultan Mısır'daki Şii tehlikesini ardında bırakarak çok köklü bir askerî sefere çıkamazdı. Ayrıca Bizans'a karşı düzenlenebilecek topyekûn bir Selçuklu saldırısı, beraberinde Hristiyan dünyasının Bizans'ın yardımına koşmasını sağlayabilirdi. Karşıdan Hristiyanlar, geriden Şii'ler ve Selçuklu'nun egemenliğini zoraki kabullenen Karahanlılar ve Gazneliler de mutlaka devreye

¹ Sultan Alp Arslan hakkında bilgi için bk. M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Sultan Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993, s. 147-195; İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, II, 526-530.

² Malazgirt Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muharrem Kesik, *1071 Malazgirt Zafere Giden Yol*, İstanbul 2013.

girecek unsurlar arasında yer alırdı. Bütün bunlar bir yana Sultan Alp Arslan, antlaşmayı yapar yapmaz hemen Anadolu'dan ayrıldı, çünkü Batı Karahanlı topraklarından çok olumsuz haberler gelmekteydi. Sultan Alp Arslan'ın bölgede idarecilik yapan oğulları Hârizm Meliki İlyas, Toharistan Meliki Ayaz ile Batı Karahanlı Hükümdarı Şemsü'l-Mülk Nasr arasındaki sürüp giden savaşlar bir türlü durulmuyordu. Karahanlı hükümdarının Türkistan tarafında bulunduğu bir sırada Melik Ayaz, Buhara ve Semerkant üzerine akınlar düzenlemişti. Bu Selçuklu akınlarını haber alan Nasr Han geri dönerek Ayaz'ın askerini³ bozguna uğratmış ve bir kısmını öldürmüş bir kısmını da esir almıştı. Bu olaylarda kardeşi Ayaz'a yardım ettiği için sultanın kızı⁴ olan kendi karısını da aleyhine ve kardeşi Melik Ayaz lehine casuslukla itham edip Selçuklu Hatunu'nu döverek öldürmüştü. İşte bu gelişmeler Sultan Alp Arslan'ı çok kızdırmış ve Batı Türkistan Seferi'ne çıkmaya mecbur etmişti.⁵ Sultan Eylül 1072 (Muharrem 465) sonlarında yaklaşık 200.000 kişilik⁶ bir ordu ile damadı ve Batı Karahanlı Hükümdarı Nasr Han üzerine yürüdü.

Bu olay Sibt İbnü'l-Cevzî tarafından (s. 48-49) biraz farklı anlatılır,⁷ “Semerkant, Buhara ve Maverâünnehr hâkimi Şemsü'l-Mülk Tekin b. Tamgaç, Alp Arslan'ın kızkardeşi ile evlenmişti. Söylendiğine göre Şemsü'l-Mülk Tekin, kardeşini ülkeye hâkim olması hususunda kışkırtması nedeniyle eşini öldürmüş, daha sonra da Sultan Alp Arslan, Şemsü'l-Mülk'ün kız kardeşi ile evlenmişti. Bu arada Melik Ayaz ve Melikşah (Sultanın oğulları), Şemsü'l-Mülk'le savaşmak için Amuderya (Ceyhun)'yı geçtilerse de Şemsü'l-Mülk, onları yenilgiye uğratarak mallarını yağmaladı. Yağmalanan şeyler arasında altın işlemeli bir leğen de vardı. Ayaz ve Melikşah, Ceyhun'u geçip Horasan'a döndükleri zaman Şemsü'l-Mülk eşi olan sultanın kız kardeşine “onları Ceyhun'u geçmeleri için sen kışkırttın.” dedi. Söylendiğine göre o, eşini tekmelemiş ve bu nedenle de o ölmüştü. Bunu haber alan Sultan Alp Arslan ona karşı harekete geçti. Bunun üzerine Şemsü'l-Mülk, sultana haber gönderip, “kız kardeşini öldürmediği” hususunda ona ant içti ve hatta kendi kız kardeşini sultana yollayıp onunla evlendirdi. Sultan, Bizans

³ Bu melikin Ayaz değil sonradan sultan olacak olan Melikşah olduğu rivâyeti de var. Bk. Ö.S. Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, İstanbul 2007, s. 341.

⁴ Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ö. R. Doğrul), Ankara 1987, I, 325. Sibt İbnü'l-Cevzî'ye göre (*Mir'âtü'z-zemân*, trc. Ali Sevim, “Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi”, *Belgeler*, XIX/ 23, Ankara 1999, s. 49), Sultan Alp Arslan'ın kızkardeşi. Krş. Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, 2007, s. 341.

⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân*, 1999, s. 48-49. Krş. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 1993, s. 189.

⁶ İbnü'l-Esir(*el-Kâmil fi't-târih*, trc. A. Özaydın, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1987, X, 78), Sultan Alp Arslan'ın askerlerinin sayısının 200.000 süvariden fazla olduğunu kaydeder.

⁷ Bk. Aynı yer.

imparatorunu yenilgiye uğrattıktan sonra Şemsü'l-Mülk'ün kız kardeşiyle gerdeğe girmiş ve onu çok sevmişti. Sultan, eşi olan geline ait çeyizler arasında Melikşah'tan yağma edilen leğeni gördü ve kendi kendine "Şemsü'l-Mülk bu leğeni bana, benim yüreğimi hoplatmak (korkutmak) ve oğlumun yenilgisini bana hatırlatmak için gönderdi." dedi; daha sonra da ona karşı harekete geçmek amacıyla büyük bir ordu hazırladı. Söylendiğine göre sultan 200.000 atlı ve yayadan oluşan büyük bir orduyla harekete geçti."⁸

Sultan Alp Arslan'ın Öldürülmesi

Sultan Alp Arslan'ın ölümü birkaç kaynaktan oldukça farklı anlatılmakta ise, İslâmî kaynakların çoğunda genel olarak aynı olayın ayrıntılarında farklı olarak anlatılmıştır. Bütün bu kayıtlardan sağlıklı bir sonuç çıkarmak için kaynaklardaki bilgilere göz atmalıyız.

XI.-XII. yüzyılların tanınmış Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos,⁹ Sultan Alp Arslan'ın öldürülmesi olayını şöyle anlatmıştır: "Sultan Alp Arslan bütün İran askerlerini toplayıp Gehon olarak adlandırılan Büyük Cahun (Ceyhun) Nehri'ni geçti ve Sımırkhand (Semerkant) memleketini ele geçirmek üzere oraya girdi. O, büyük bir ordunun başında olduğu halde mustahkem ve meşhur bir kale olan Hana (Berzem) üzerine yürüdü ve kuşattı. Bu kalenin sahibi cesur ve aynı zamanda azgın ve merhametsiz bir adamdı. Sultan kaleyi günlerce muhasara altında tutup çok sıkıştırdı. O, aynı zamanda kalenin reisini, atalarının topraklarının daimî sahibi kılmak şartıyla kendisine itaata davet etti. Kale reisi hayli sıkıntılara göğüs gerdikten sonra sultana arz-ı ta'zimat etmeye karar verdi. O, korkunç bir plân düşündü. O, gün karısı ve çocuklarıyla beraber şenlik ve ziyafet yaptı. Davullar çaldırarak ve şarkılar söyleyerek onlarla beraber büyük neşe içinde yedi ve içti. Fakat geceleyin karısını ve üç oğlunu, sultanın eline düşüp ona köle olmamaları için vahşiyane bir surette kendi eliyle kesti. O, ertesi sabah erkenden oğullarını kesmiş olduğu iki keskin bıçağı yanına aldı ve sultanın huzuruna gitmek üzere kaleden çıktı. Sultan onun geldiğini haber alınca huzuruna getirilmesini emretti. Reis huzura çıkınca eğildi, fakat ona yaklaştığı sırada aniden sultanın üzerine atıldı ve çizmeleri içinde saklamış olduğu iki bıçağı çekti. Onu sultanın huzuruna getirmiş olanlar bu sırada kaçtılar. Vahşi bir hayvan gibi sultanın üzerine atılan adam, iki bıçağını da onun vücuduna sapladı.

⁸ Krş. Hunkan, age., 2007, s. 340-342.

⁹ *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, (Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (trc. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 144-146. Osman Turan (Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti), İstanbul 1993, s. 190), Sultan Alp Arslan'ın ölümü olayını anlatırken Urfalı Mateos'un kaydını esas almıştır.*

Sultanın adamları ileri atılıp onu olduğu yerde öldürdüler. Sultan üç yerinden yaralanmıştı ve çok tehlikeli bir halde bulunuyordu ve şiddetli acılardan kıvranıyordu. O, memleket halkının bundan haberdar olmaması için ordusuna ilerlemek emrini verdi. Beş gün sonra vahim bir vaziyette olduğunu hissedip başlıca kumandanlarını ve Khocab'ı (Hâce Hasan et-Tûsî /Vezir Nizâmü'l-Mülk) yanına çağırdı. Sultan henüz bir çocuk olan oğlu Melikşah'ı onlara takdim edip: "İşte ben yaralarımın tesiriyle ölüyorum, oğlum sizin hükümdarınız olsun ve tahtıma otursun" dedi. Sultan bu sözleri söyledikten sonra hükümdarlık giysilerini çıkardı ve oğlu Melikşah'a giydirdi. Onun önünde eğildi ve onu gözyaşları içinde Allah'a ve ileri gelen emîrlere emanet etti. Sultan Alp Arslan, aynı günde ehemmiyetsiz bir adam olan bir kürdün eliyle bu surette ölmüştü. Melikşah, babasına halef olarak tahta çıktı ve babasının ölümünden sonra onun cenazesini beraberine alıp memleketine döndü ve babasını Marand¹⁰ şehrinde atalarının kabrine defnetti."

XIII. yüzyıl Süryani tarihçisi Ebu'l-Ferec¹¹ ise, muhtemelen İbnü'l-Esîr'den aldığı bilgilere dayanarak Sultan Alp Arslan'ın, aynı zamanda damadı olan Karahanlı Hükümdarı Tabgaçoğlu Şemsülmülk üzerine sefere çıkmış olduğunu ve Ceyhun Nehri'ni¹² geçtikten sonra bir kale önünde çadırlarını kurarak kaleyi kuşattığını, Hârezm yerlilerinden olan kale hâkiminin Selçuklulara karşı koyduğunu, sultanın Hârezm ahalisini birtakım vaadlerle aldatarak onları kazanmak suretiyle kale hâkimini ele geçirdiğini ve ok atılarak öldürülmek üzere elleriyle ayaklarının dört kazığa bağlanmasını emrettiğini söyler. Yine Süryanî müellifine göre, bu adam sultanın huzuruna getirilince Alp Arslan'a sövmüş ve hakaret etmiş "benim gibi adamlar bu şekilde mi öldürülür?" diyerek sultanı kızdırarak tahrik etmesi sonucu Sultan Alp Arslan, "bu adamın ellerini ve ayaklarını çözün! Ben de onu serbest olduğu halde öldüreceğim" diyerek adamın serbest bırakılması üzerine bir ok atmış fakat isabet ettiremeyince bunu fırsat bilen bu Hârezmli adam sultanın üzerine sıçrayarak eline geçirmiş olduğu bir bıçağı sultanın sırtına saplamış bunun üzerine Haremağalarından biri kendisini sultanın üzerine atmış ve Hârezmli adam sultanı bırakarak ağayı bıçaklamaya başlamıştı. Bunun üzerine çadır kurmakla meşgul olan Ermenilerden biri geldi ve Hârezmliyi başından vurarak öldürdü. Sultan bu hâdiseden birkaç gün sonra, aldığı yara yüzünden öldü ve Merv'e götürülerek babası Çağrı Bey'in yanı başına

¹⁰ Tebriz'in 50 mil kuzeyinde olup Azerbaycan'da bulunan bir şehir (M. Halil Yinanç, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 146 n. 86.

¹¹ *Abû'l-Farac Tarihi*, 1987, I, 325.

¹² Kaynakta nehrin adı verilmemiştir.

gömüldü. Sultanın vasiyeti gereğince oğlu Melikşah yerine geçecekti, kardeşi Kavurd Bey,¹³ sultanın karısı ile evlenecekti.

XII. yüzyıl Suriye bölgesi tarihçilerinden Azîmî,¹⁴ bu olay hakkında pek fazla bilgi vermez, sadece “Âdil Sultan (Alp Arslan) Ceyhun Irmağı yöresinde öldürüldü, oğlu Ebu'l-Feth Melikşah sultan oldu.” bilgisini kaydeder.

Bir diğer XII. yüzyıl Suriye bölgesi tarihçisi İbnü'l-Kalânîsî,¹⁵ çok daha farklı bir bilgi ile karşımıza çıkmaktadır. Ona göre : “Bu yılda (465-1072/1073) sultanın Ceyhun Irmağı yöresinde, mutasavvıf zâhid elbisesi giymiş bir Bâtınî'nin giriştiği suikast sonucunda şehit edildiği haberi geldi.” şeklindeki kaydı olaya tamamen farklı bir boyut getirmektedir. Osman Turan'dan naklen¹⁶ anlaşıldığına göre, Yusuf'un Deylemli olduğu ve Selçuklu tahtına göz dikmiş bulunan kardeşi Kirmân Meliki Kavurd ile bu olayın ilgili olduğu *İskenderiye Patrikleri Tarihi* adlı eserde iddia edilmiştir.

Ancak Sibt İbnü'l-Cevzî eserinde bu kayda yer verdikten sonra bunun doğru olmadığını olayın şöhret bulmuş hikâyesinin kendi anlatımındaki gibi olduğunu kesin bir dille vurgulamıştır.

XII. yüzyılın önemli tarihçilerinden İbnü'l-Cevzî'ye göre,¹⁷ Sultan Alp Arslan 465(1072/1073) yılı başında yaptırdığı bir köprüden Ceyhun Irmağı'nı geçip sefere çıktı. Yanında 200.000'den fazla atlı kuvveti vardı. Bu ordu Safer ayında (Ekim/Kasım 1072), Ceyhun Irmağı'nı geçtikten sonra sultanın askerleri 6 Rebülevvel (20 Kasım 1072) günü Yusuf el-Hârezmî adında bir kale muhafızını getirdiler; bu adamın yanında onu kontrol altında tutan iki asker bulunuyordu. Sultan, kendisine yaklaştırılan Yusuf'un kötü işler yaptığını öğrenince, ona kötü sözler söyledi ve dört kazık çakılarak Yusuf'un bunlara bağlanmasını emretti. Bu emir üzerine Yusuf'un sultana : “Ey Kötü adam, benim gibi birisi böyle bir şekilde mi öldürülür?” demesi üzerine son derece sinirlenen sultan, ok ve yayını eline alarak Yusuf'u tutan iki askere onu çözmelerini emretti ve böylece serbest kalan Yusuf'a bir ok attı; fakat isabet ettiremedi. Bunun üzerine Yusuf, sultana doğru koştu ve bu sırada dîvanında oturan sultan ayağa kalkarken tökezleyip yüzüstü yere düştü. İşte tam bu sırada Yusuf, sultanın üzerine atılıp dizliğinde

¹³ Kaynakta “Kaurath” (Karut) şeklinde yazılmıştır (*Abü'l-Farac Tarihi*, 1987, I, 325-326).

¹⁴ *Azîmî Tarihi*, (trc. Ali Sevim, *Azîmî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler*, Ankara 1988, s.20).

¹⁵ *Zeylû Tarihi Dimaşk*, (nşr. H. F. Amedroz), Leiden 1908, s. 106. *İskenderiye Patrikleri Tarihi* (s. 168-169) adlı eserde, Yusuf'un Deylemli olduğuna ve saltanata göz dikmiş olan Kirmân Meliki Kara Arslan Kavurd Bey ile ilgisinin bulunduğu kaydı burada anlatılanlara uygun düşmektedir (Bk. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 1993, s. 190, n. 165).

¹⁶ *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 1993, s. 190.

¹⁷ *el-Muntazam*, trc. Ali Sevim, “İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla ilgili bilgiler. (h. 430-485=1038-1092)”, *TTK Belgeler*, Ankara 2005, XXVI /30, s. 52.

bulunan bıçakla sultana vurdu. Hemen orada bulunan askerler ona saldırıp öldürdüler. Sonra sultanın yarası bağlandı ve Ceyhun'a dönüldü; fakat sultan burada öldü.

İbnü'l-Cevzî'nin torunu XIII. yüzyıl tarihçisi Sıbt İbnü'l-Cevzî,¹⁸ Sultanın öldürüldüğü olayı şöyle anlatmaktadır: "Sultan, Ceyhun üzerine kayıklardan oluşturduğu büyük bir köprüden 24 günde geçti (Safer 465/Ekim-Kasım 1072). Öncü kuvvetleri Buhara yörelerini yağmaladılar. Daha sonra sultanın öncü birlikleri, Yusuf adlı bir Hârezmlinin bulunduğu, Bîrun adlı bir kaleye gelip kuşatmaya başladılar. Bir süre geçtikten sonra askerler, Yusuf'u kaleden indirip iki Türk askerinin (gulâm) kolları arasında sultana getirdiler. Sultan onu görünce yaptığı kötülükler nedeniyle ona sövüp saydı ve kötü davranışlarda bulundu; daha sonra da çadırının kapısının önüne dört kazık çakılıp onun bağlanmasını emretti. Öldürüleceğini hisseden Yusuf, sultana "Ey kötü adam! Benim gibi birisi böyle bir ölüm şekliyle mi öldürülür? Dedi. Onun bu sözlerine son derecede sinirlenen sultan, ok ve yayını aldı ve onu tutan iki askere "Onu çözüp bırakın" dedi ve okunu ona fırlattı, fakat ok, Yusuf'a isabet etmedi. Hâlbuki şimdiye dek sultanın attığı hiçbir ok hedefini şaşırılmamıştı. Bu arada Yusuf, süratle sultanın üzerine yürüyüp dizliğinde bulunan bir bıçakla sultana vurdu. Esasında onun saldırısı sırasında Sa'dü'd-Devle Gevherâyin, ona engel olmaya çalıştı ise de Yusuf, ısrarla sultana saldırarak ona birkaç bıçak darbesi indirip birkaç yerinden ağır bir şekilde yaraladı. Bunun üzerine sultan, başka bir çadıra götürüldü. Bu arada ermeni bir ferrâş (temizlikçi ya da döşemeci), elindeki nacakla Yusuf'un başına vurup onu parçalayarak öldürdü. Sultan Yusuf'un kalbinin ve ödünün çıkarılıp getirilmesini emretti ve onlar da hemen getirdiler. Her ikisi de son derece iri idi. Daha sonra yaraları sarılan sultan, Ceyhun'a döndü ve 10 Rebiülevvel 465 (24 Kasım 1072) Cumartesi günü orada öldü.

Ortaçağ'ın en güvenilir tarihçilerinden İbnü'l-Esîr (ö.1233) eserinde,¹⁹ Sultan Alp Arslan'ın Mâverâünnehr hükümdarı Şemsülmülk Tekin üzerine bir sefere çıkarak beraberinde 200.000 süvariden fazla asker olduğu halde Ceyhun nehrini bir köprü yaptırmak suretiyle yirmi küsur günde²⁰ geçtiğini, 6 Rebiülevvel 465 (20 Kasım 1072) günü iki gulâmın refakatinde huzuruna getirilen Yusuf el-Hârezmî adında bir kale mustahfızı için dört kazık çakılarak el ve ayaklarının buna bağlanması emrini verdiğini ve bunun üzerine Yusuf'un sultana hakaret ettiği ve "Benim gibi bir adam böyle öldürülür mü?" dediği, sultanın bu sözlere çok kızarak adamlarına Yusuf'un serbest bırakılmasını emrettiği ve Yusuf'a bir ok

¹⁸ *Mir'âtü'z-zemân*, 1999, s. 49.

¹⁹ *el-Kâmil fi't-târih*, 1987, X, 78.

²⁰ Osman Turan (*Selçuklular Tarihi*, 1993, s. 190) 24 günde geçtiğini kaydeder.

atıp isabet ettiremediği hâlbuki o güne kadar attığı okun hedefini hiç şaşırmadığını ve bu durum üzerine Yusuf'un hemen sultanın üzerine saldırdığını, tahtında oturan sultanın ayağa kalkıp tahtan inmeye çalışırken ayağının sürçüp yüzükoyun düştüğünü, Yusuf'un ise bu durumdan istifade ile yanında bulunan bıçağı sultanın böğrüne sapladığını bu sırada ayakta duran Sa'düddeve'yi de birkaç yerinden yaraladığını, sultanın kalkıp bir çadıra girdiğini ve bu sırada hizmetçilerden birinin Yusuf'un başına bir topuzla vurarak onu öldürdüğünü ve Türklerin daha sonra Yusuf'u parçaladığını anlatır.

XIV. yüzyıla ait *Anonim Selçuknâme*'nin verdiği bilgiler²¹ İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiyle hemen hemen uyuşmakla birlikte farklılıklar da yer alır: "Sultan 464 (1071/1072) yılında Mâverâünnehr üzerine yürümek isteyerek Ceyhun Nehri'ni geçti, oraya indi. Birdenbire Tirmiz Kalesi'nin Kütvali Yusuf Hâezmî'yi huzuruna getirdiler. Sultan buna ok attı fakat tutturamadı. Sultan Alp Arslan, daha önce hiç ıskalamamıştı. Yusuf yayını hazırlayınca kadar ikinci bir oku daha atmak istediye de Yusuf ondan evvel davranarak bir okla sultanı vurdu. Sultan o yaradan öldü. 30 Rebiülevvel 465(14 Aralık 1072). Saltanat oğlu Melikşah'a geçti".

XIII. yüzyıl Ermeni Müellifi Müverrih Vardan'a göre,²² Alp Arslan, Alamut'a giderek çok müstahkem olan bir kaleyi kuşattı. Kalenin hükümdarı evinde büyük bir ziyafet verdi, sonra da büyük bir matem içine düştü. Bundan sonra sultana itaat arz edecekmiş gibi huzuruna gitti ve ayaklarını öperken onu katletti.

XIII. yüzyıl müellifi Bundârî,²³ bu konu ile ilgili olarak, Sultan Alp Arslan'ın 200.000'den fazla asker ile Ceyhun üzerine kurduğu köprüden bir ay zarfında geçerek Karahanlı Hükümdarı Şemsü'l-Mülk Tekin b. Tafgaç üzerine yürüdüğünü, 6 Rebülevvel günü sultanın askerlerinin ona Yusuf el-Hâezmî adlı bir kale muhafızını, bütün ileri gelen adamlarının bulunduğu bir sırada tahtın yanına getirdiklerini, bu adamın ayağının bukası ile yürüdüğünü ve iki uşağın bunu sınıksız tutmakta olduğunu, Alp Arslan'ın bu adam için hemen dört direk dikilerek el ve ayaklarının bunlara bağlanıp çabuk öldürülmesini emrettiğini, bunun üzerine Yusuf'un "Benim gibi adam, böyle bir ölümle öldürülür mü? ve böyle muameleye uğratılır mı? Deyince sultanın bu sözlere kızarak ok ve yayını eline alıp ihtiyatı ve âkıbeti düşünmeyerek iki uşağına (gulam) Yusuf'un iplerinin çözülerek serbest bırakılmasını emrettiğini, taht üzerinde oturan sultanın bu

²¹ *Anonim Selçuknâme*, (nşr. ve trc. Feridun Nâfiz Uzlu), Ankara 1952, s. 13, trc., s. 8.

²² Vardan Vardabet, *Cihan tarihi*, (trc. Hrant D. Andreasyan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, 889-1269, *Tarih Semineri Dergisi*, İstanbul 1937, 1/2, s. 180.

²³ *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, (trc. Kıvameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1943, s. 45-47.

adama bir ok attığını fakat isabet ettiremeyince hemen tahtından inmek isterken sürünerek yüzüstü düştüğünü ve bu esnada Yusuf'un Alp Arslan'ın üzerine yürüyüp boş böğrüne bıçak sapladığını, Yusuf'un sultanın huzuruna getirildiği sırada Sa'düddeve Gevherâyin'in ayakta durduğunu ve Yusuf'un onu da birkaç yerinden yaraladığını ve sultanın yaralı olduğu halde başka bir çadıra kaldırıldığını, Ermeni bir ferrâşın demir bir çomakla Yusuf'un tepesine vurarak onu öldürdüğünü ve sultanın Nizâmü'l-Mülk'e vasiyetini açıkladıktan sonra öldüğünü kaydeder.

XIII. yüzyıl Suriye bölgesi tarihçilerinden İbnü'l-Adîm,²⁴ sultanın son seferi ve ölümü hakkında "Sultan Alp Arslan, 465 yılında 100.000 süvariye aşkın bir ordu ile Ceyhun'a yürüdü. Safer ayında 20 günde Ceyhun'u geçti. Şemsü'l-Mülk Tekin b. Tamgaç üzerine yöneldi. Adamları Yusuf el- Hârezmî adında bir kale mustahfızını sultanın yanına getirdiler. Yusuf'un yanında iki gulâm bulunuyordu. Sultan onun etrafına dört kazık çakılarak bağlanmasını emretti. Yusuf öldürüleceğini anlayınca: "Ey Muhannes, benim gibi biri böyle öldürülür mü?" dedi. Sultan sinirlenerek bir yay ve ok alarak (Yusuf'u tutmakta olan) iki gulâma onu serbest bırakmalarını söyleyerek onu öldürmek için bir ok attı fakat isabet ettiremedi. Yusuf Sultana yönelirken tahtında oturan sultan kalktı ancak yüzüstü yere düştü. Yusuf, ona yetişerek bir bıçak ile vurdu. Sultan bir çadıra girdi. Ferrâşlardan biri Yusuf'u öldürdü. Sultan Alp Arslan öldü. 424 yılında doğmuş olup ömrü 40 yıl ve iki ay idi. Merv'de babasının yanına defnedildi." şeklinde bir kayıt düşmüştür.

İbnü'l-Adîm²⁵ bundan başka, Sultan Alp Arslan'ın Ceyhun tarafında Berzem adlı bir kalede 465 yılının Safer ayının son günü (14 Kasım 1072) ya da Rebülevvel ayının ilk gününde (15 Kasım 1072) öldürüldüğü ve Merv'de babasının yanına defnedildiğine dair bir rivâyeti de eserine kaydetmiştir.

Aynı olay Hüseyinî (ö. 1225'den sonra)²⁶ tarafından şöyle anlatılır: "Sultan 465 yılının evvelinde bir gün sefere çıkarak Ceyhun nehri üzerindeki köprüden geçti. Yanında hizmetkârları ve gulâmlarından başka 100.000 savaşçı süvari bulunuyordu. Amacı Şemsülmülük Tamgaç üzerine yürümek idi. Adamları işlediği bir suçtan dolayı öldürmek için kale muhafızlığından Yusuf el-Hârezmî adında bir adamı getirdiler. Sultan bunun dört kazık çakılarak elleri ve ayaklarının ona bağlanmasını emretti. Yusuf bunu işitince : "Ulan, adam böyle mi öldürülür?" diye sultana bağırdı. Sultan kızdı yayı ve oku eline aldı, mahkûmun

²⁴ Kemâleddîn İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî Târîhi Haleb*, (nşr. Ali Sevim, *Buğyat at-Talab Fî Târîhi Haleb, Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*), Ankara 1976, s. 36-37.

²⁵ *Buğye*, 1976, s. 37.

²⁶ *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (çev. N. Lugal), Ankara 1999, s. 37-38.

yanındaki muhafızlara onu serbest bırakmalarını emretti. Mahkûmu bıraktılar. Sultan onun üzerine bir ok attı ancak isabet ettiremedi. O âna kadar sultanın attığı hiçbir ok hedefi şaşırılmıyordu. Ok boşa gidince Yusuf, sultanın üzerine yürüdü. Sultan bir sedde(tahtta) oturuyordu. Oradan ayağa kalkıp aşağı inmek istedi, ayağı kaydı ve yüzükoyun düştü. Bu sırada Yusuf derhal yetişerek kılıçla belinden vurdu. Sa'düddevele Gevherayin orada bulunuyordu, hemen müdahale ederek Yusuf'u yaraladı, fakat Yusuf aldırmadı. Ermeni Ferraş yetişti ve Yusuf'un kafasına bir demir vurup öldürdü. Bu sırada Türkler hemen üşüştüler ve kılıçlarla Yusuf'u parçaladılar. Bu halde iken Sultan Alp Arslan "Ben Tanrımdan yardım istemeden hiçbir şeye kastetmedim ve hiçbir düşman üzerine yürümedim, dün bir tepeye çıkmıştım, askerimin azametinden yer sallanıyordu, bana bir gurur geldi; kendi kendime : "Ben dünyanın padişahıyım, bana kimse mukavemet edemez" dedim. Tanrının kaderi bana hıyanet etti, ben Tanrı'dan yardım isterim, böyle hatıra gelen düşüncelerden dolayı Tanrı'dan bağışlanmak dilerim" dedi.²⁷ Sultan bu olaydan sonra üç gün yaşadı, 465 yılının Rebiülevvel'inin sonunda Cumartesi günü öldü. Saltanat süresi on yıldır. Melikşah Tökiş (Tekiş), Ayaz, Tutuş, Börbars (Böripars), Arslan Argun adlarında oğulları vardı. Yerine oğlu Melikşah'ın hükümdar olmasını vasiyet etti. Ömrü kırk yıl iki aydı. Merv'de babası ve amcasının yanına defnedildi.²⁸

XII. yüzyıl Selçuklu tarihçisi Râvendî,²⁹ Sultan Alp Arslan'ın öldürülmesi olayını şu şekilde anlatmıştır: "Sultan, saltanatının sonunda, İlig-han'la savaşmak üzere, Mâverâünnehr tarafına yürüyordu. Onun annesi İlig-hanlılar'dandı. 465 senesinde Ceyhun'u geçtiği vakit, nehrin sahilinde Berzem³⁰ (Asıl yazma metinde "Nerzem" olarak geçer) adlı küçük bir kale vardı. Ordu evbaşlarından birkaç köle bu kaleyi zaptetti. Yusuf-ı Berzemî denilen kale muhafızı esir edilerek sultanın tahtının yanına getirildi. Sultan ondan ahvali soruyordu, o ise doğru cevap vermiyordu. Sultan da onun idam edilmesini emretti. Yusuf, canından ümidi kesince, çizmesinin koncundan bir kama çıkarıp sultana hücum etti. Sultanın has köleleri ile silâhdârları onu tutmak istedilerse de sultan bağırdı. Ok

²⁷ Benzer ifadeler İbnü'l-Cevzî'nin ve İbnü'l-Esîr'in kayıtlarında da yer almaktadır, muhtemelen Hüseyinî, bu bilgileri adı geçen müelliflerin eserlerinin birinden almıştır(Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 2005, s. 54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1987, X, 78-79. Krş. Bunderî,1943, s. 47).

²⁸ Hüseyinî(*Ahbâr*, 1999, s. 16), Sultan Tuğrul Bey'in vefatını anlattığı bölümde de aynı bilgiyi vererek Sultan Tuğrul Bey'in Merv'de kardeşi Çağrı Bey'in kabrinin yanına gömüldüğünü kaydeder. Ancak Sultan Tuğrul Bey'in türbesi Rey'dedir.

²⁹ *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, (trc. Ahmed Ateş, *Râhat-üs-sudûr ve Âyet-üs-sürûr*), Ankara 1999, s. 118-119.

³⁰ İdrisî'nin *Nüzhetü'l-müştâk* adlı eserinde "Bûrüzem" diye kaydettiği ve Cürcâniye'den bir günlük mesafede olduğunu söylediği yerin Berzem Kalesi olması muhtemeldir(Bk. Fransızca. Trc. II, 192. Krş. A. Ateş, *Râvendî Tercümesi I*, 118).

atmaya hazırды, ona bir ok attı, fakat isabet ettiremedi. O adam yetişip sultanı yaraladı. Bağdâd şahnesi Sa'dü'd-devle Gevherâyin, sultanın huzurunda ayakta duruyordu. O, kendini sultanın üzerine atmıştı. Yusuf onu da yaraladı ise de o, ölmedi. Padişahın yanında saf halinde 2.000 kadar köle bulunuyordu. Hiç biri kalkıp müdahalede bulunmadı. Yusuf-ı Berzemî (yazma metinde Nerzemî) elinde kama olduğu halde gidiyordu. Ferrâşların başı olan Câmî-i Nîşâbûrî, elinde tuttuğu bir çekiçe, onun arkasından gelip başına vurdu ve hemen orada öldü."

Selçuklu tarihçisi Aksarayî (ö. 1332-1333)³¹ de Sultan Alp Arslan'ın son seferi ve ölümü hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Alp Arslan saltanatının son zamanlarında Mâverâünnehr'e yürüdü. Berzem Kalesi'ni kuşatıp aldı. Kale komutanını yanında bir adamla sultanın huzuruna getirdiler. Sultan durum hakkında soru sorunca Kale komutanı doğru cevap vermedi. O zaman sultan onu öldürmelerini buyurunca adam, bıçağını çekerek sultana saldırdı. Köleler (Gulâm) onu engellemek istediler. Sultan ok atıcılıktaki ustalığına güvenerek kölelerine (gulâmlarına) engel oldu. Fakat oku ve yayı, feleğin kader ve kaza okuna uygun düşmediği için hasmı üzerine gelirken hedefini şaşırды, adamı sıyrıp geçti. Onun üzerine adam hemen yerinden kalkıp sultana darbe indirdi. Sultan aldığı bu darbe ile hayatını kaybetti. Alp Arslan'ın saltanat süresi 12 yıl idi. Ondan sonra saltanat oğlu Sultan Melikşah'a geçti.

XIII. yüzyıl Moğol tarihçisi Reşîdüddîn Fazlullah (ö. 1318)³² aynı olayı bazı ufak tefek farklılıklarla birlikte anlatır: "Selçuklu Ordusu'ndan birkaç gulâm, kendi gayretleriyle bu kaleyi kuşatıp Yusuf adındaki kale kutvalini sultanın huzuruna getirdiler. Sultan ona vilâyetin durumunu ve bazı sorular sordu Yusuf ise doğru cevaplar vermedi. Sultan da onun idam edilmesini emretti. Kutval canından ümidi kesince, çizmesindeki (içinde saklı bulunan) bir hançeri çıkarıp sultana seslendi. Silahdarlar ve gulâmlar onu yakalamak istediler. Sultanın elinde yay bulunuyordu ve attığını vurmakta kendine güveni tamdı. Adamlarına (Yusuf'u bırakmaları için) bağırdı ve ona bir ok attı (ancak) isabet ettiremedi. Sultan nasıl bir tehlike ile karşı karşıya olduğunu anlayamadı. (Yusuf), sultana yaklaşarak bir bıçak vurup onu yaraladı. Sultanın yakın adamlarından biri kendini sultanın üzerine attı. Yusuf onu da hançerledi. (ancak) o, ölmedi. Sultan hayata ve tahta veda etti. (Bu olay sırasında) iki bine yakın adsız ve utanılacak

³¹ *Müsâmeretü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr*, nşr. Osman Turan, Ankara 1944, s. 17-18; trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 13. Aksarayî(bk. aynı yer), aslında bu olayın çok uzun olduğunu fakat *Müsâmeretü'l-Ahbâr* adlı bu eserde daha fazla bilgi veremeyeceğini belirtmiştir. Böylece olayı özetlediği ve bildiği her şeyi buraya kaydetmediği de anlaşılıyor.

³² Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi 'ü't-tevârih*, (nşr. Ahmet Ateş, Selçuklular Kısımı, Ankara 1999, II/5, s. 39-40, (trc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), *Selçuklu Devleti*, İstanbul 2010, trc., s. 121-124.

gulâm (sultanın) yanında hazır idiler. Ancak içlerinden hiç birinde Yusuf'u öldürecek hamiyet ve gayret olmayıp hepsi kaçtı. Yusuf Berzemî elinde hançer, canını kurtarma ümidiyle kaçıyordu. Ferrâşların büyüğü olan Câmî'-i Nâşâbüfî, hamiyet göstererek elinde bulunan çekiç (veya tokmak) ile (Yusuf'un) arkasından geldi ve onunla kafasına vurdu. (Yusuf) oracıkta öldü."

XVII. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden Münecimbaşı, Arapça kaleme aldığı *Câmî'ü'd-düvel* adlı eserinde³³ bu olayı İslâm Kaynakları'nda anlatıldığı gibi kaydederek sultanın adamlarının 6 Rebî'ü'l-evvel 465 (20 Kasım 1072) günü Yusuf el-Hârezmî adında bir kale muhafızını iki gulâm refakatinde huzura getirdiklerini, sultanın, onun etrafına dört kazık çakılarak bağlanmasını emrettiği ve bunun üzerine Yusuf'un hakaret edip "benim gibi bir adam böyle öldürülür mü? Diyerek sultanı kızdığını ve böylece Alp Arslan'ın ok ve yay alıp iki gulâma "serbest bırakın şunu" dediğini, o güne kadar okunun hedefini şaşırmadığı halde Yusuf'a attığı oku isabet ettiremediği, Yusuf'un sultana doğru yürümesi üzerine sultanın tahtından kalkıp yere inerken tökezleyip düştüğünü ve Yusuf'un yanında bulunan bıçakla ona vurduğunu, Yusuf'un, bu sırada ayakta duran Sa'düddeve Gevherâyin'i de bir kaç yerinden bıçakladığını, sultanın toparlanıp başka bir çadıra girdiğini, hizmetçilerin Yusuf'u topuzla vurarak öldürdüğünü, sonra da bir Ermeni hizmetçinin başına vurduğu bir topuzla Yusuf'u öldürdüğünü, Türklerin de Yusuf'u parçaladıklarını kaydeder.

Bir Anonim Gürcü Kaynağı *Matian Kartlis'*de³⁴ Sultan Alp Arslan'ın ölümüne dair şu bilgiler verilmiştir: "Sultan Alp Arslan, kendi askerlerinin çadırında yaşlı bir Türk tarafından öldürüldü. Bu Türk, 7000 kişiyle Ceyhun (metinde, Ceon) Nehri'ni geçip Türk hükümdarına karşı sefere başlamıştı. Bundan sonra, Semerkant yakınlarında bir kaleye sığınmaya teşebbüs etmişse de teslim olmak zorunda kalmıştır. O, sözkonusu kalede saklanmaya fırsat bulamadı ve onu kılıçla acımasızca doğradılar."

Sultan Alp Arslan'ın Nizâmül-Mülk'ten naklen, sultanın ölümü hakkında şöyle dediği Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kaydında³⁵ yer alır: "Biz Ceyhun Irmağı'nı geçtiğimiz zaman sultan, rüyasında 'sanki bir insanın, böğrünü bir bıçakla yaraladığını' görmüş. Sabah olunca sultan, üzüntüyle yatağından kalktı. Ertesi gün de kendinin yaralanması olayı meydana geldi."

³³ nşr. ve trc. Ali Öngül, *Câmî'ü'd-Düvel, Selçuklular Tarihi*, İzmir 2000, I, 43-44.

³⁴ N. N. Şengeliya, (trc. Mehmet Mürselov), "XI.- XIII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (İzmir 2007), XXII/2, s. 230.

³⁵ *Mirâtü'z-zemân*, 1999, s. 50.

Sultan Alp Arslan'ın Mezarı'nın Yeri Meselesi

Sultan Alp Arslan'ın ölümü üzerine Şâir Hakîm Senâ'î-i Gaznevî'nin 54 beyitten oluşan kasîdesinin³⁶ bir bölümünde;

“Alp Arslan'ın başı, görmüştün, yükseklikte gök üstüne çıkmıştı.

Merv'e gel de toprak içinde Alp Arslan'ın vücudunu göresin!

Ecel gelince mühlet biter, başına gelecek gelir; kaza gelince gözler kör olur.”

Derken Sultan Alp Arslan'ın mezarının Merv şehrinde bulunduğuna dikkat çeker.

İbnü'l-Cevzî,³⁷ İbnü'l-Esîr,³⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî,³⁹ Bundârî,⁴⁰ İbnü'l-Adîm⁴¹ ve Ebu'l-Ferec,⁴² Sultan Alp Arslan'ın cesedinin Merv şehrine götürülerek burada babası Çağrı Bey'in yanına defnedildiğini yazar. Urfalı Mateos,⁴³ Sultan Melikşah'ın babasının naşını Âzerbaycan'da bulunan Merend (Marand) şehrinde atalarının kabrine defnettiğini söylerken herhalde Merend ile Merv'i karıştırmıştır.

Hüseynî⁴⁴ ve herhalde ondan naklen Ahmed b. Mahmud ise,⁴⁵ Sultan Alp Arslan'ın Merv'de babası (Çağrı Bey) ve amcasının yanına defnedildiğini söylerken amca konusunda yanılmıştır. Çünkü Sultan Tuğrul Bey'in mezarı Rey'dedir.

XIII. yüzyıl müelliflerinden İbn Hallikan,⁴⁶ Çağrı Bey'in Merv'de bir medreseye defnedildiğini kaydeder.

XIV. yüzyıl Memluk tarihçilerinden Halil b. Aybek es-Safedî,⁴⁷ Melikşah'ın, babası Sultan Alp Arslan'ı Merv'de kendi meliklik döneminde yaptırmış olduğu medresede defnettiğini kaydeder.

³⁶ Hakîm Senâ'î-i Gaznevî, *Dîvân*, British Museum, Or. 3302, vr. 68a-70a. Bu kasîdenin bir bölümünü, Râvendî de eserinde (*Râhatüs-sudûr*) kaydetmiştir (Bk. A. Ateş trc., I, 119). Osman Turan, *Selçuklular Tarihi* adlı eserinin 195. Sayfasında bu şiiri şöyle kaydeder: “Alp Arslan'ın göklere yükselen başını gördün/Merv'e gel ve onun toprak olmuş tenine bak/ Ne kemeri üstünde yıldız, ne ay gibi parlak yüzü/ Ne altındaki at, ne de elindeki dizgin kalmıştır.”

³⁷ *el-Muntazam*, trc. Ali Sevim, “İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla ilgili bilgiler. (h. 430-485=1038-1092)”, *TTK Belgeler*, Ankara 2005, XXVI /30, s. 52, 54.

³⁸ *el-Kâmil fi't-târîh*, 1987, X,79.

³⁹ *Mirâtü'z-zemân*, (trc. Ali Sevim), *Belgeler*, XIX/23,1999, s. 50.

⁴⁰ *Zübdetü'n-nusra*, 1943, s. 48.

⁴¹ *Buğye*, 1976, s. 37.

⁴² *Abû'l-Farac Tarihi*, 1987, I, 325.

⁴³ *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, 1987, s. 146.

⁴⁴ *Ahbâr*, 1999, s. 38.

⁴⁵ *Selçuk-Nâme*, (haz. E. Merçil), İstanbul 1977, I, 114.

⁴⁶ *Vefeyâtü'l-a'yan*, Beyrut ts., V, 70-71.

⁴⁷ *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, Beyrut 2000, II, 230.

XII. yüzyıl tarihçilerinden İbnü'l-Ezrak,⁴⁸ Sultan Alp Arslan'ın Isfahan'da defnedildiğini kaydederek farklı bir şehri adres gösterir.

Ramazan Şeşen,⁴⁹ Arapça Kaynaklar üzerinde yaptığı çalışma sonucunda, Sultan Alp Arslan'ın cenazesinin Oğlu Melikşah ve Veziri Nizâmü'l-Mülk tarafından orduyla birlikte Merv'e getirilerek Merv Medresesi'nde babasının kabri yanında gömülmüş olduğunu tespit etmiştir. Alp Arslan'ın babası Çağrı Bey, 1059 yılı sonlarına doğru vefat edince önce Serahs'ta defnedilmiş ancak sonradan oğlu Sultan Alp Arslan tarafından Merv'de yaptırılmış türbesine nakledilmiştir.⁵⁰

İslâmî Kaynaklar, Melik Çağrı Bey'in ve oğlu Sultan Alp Arslan'ın defnedildiği şehrin, bugün Türkmenistan sınırları içinde yer alan Merv şehri olduğunda birleşiyorlar. O halde Selçuklular zamanındaki Merv şehrinin yerine bir göz atmakta yarar var. Ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmeyen ancak kuruluşu Milad'dan öncelere dayanan şehir, verimli Murgâb deltasının aşağı kısmında kurulmuştur. İlk kurulduğu yer olarak tahmin edilen Gâvur Kale, VIII. yüzyıldan itibaren batı yönünde genişleyerek Sultan Kal'a adı verilen ikinci bir bölge daha ortaya çıkmıştır. Merv Şehri, Ortaçağ coğrafyacıları tarafından bugün mevcut olmayan Merverrûz ile karıştırılmaması için Mervüşşahcihân adıyla anılmıştır. Merv, Selçukluların Gazneliler karşısında kazandığı ve Selçuklular Devleti'nin kuruluşunu sağlayan meşhur Dandanakan Savaşı'nın (1040) ardından yapılan kurultayda alınan karar gereği Çağrı Bey'in yönetimine bırakılan toprakların idare merkezi oldu. Çağrı Bey'in ölümünden sonra da oğlu Melik Alp Arslan'ın idare merkezi oldu. Böylece Sultan Kala adı verilen yeni şehrin inşasına bu zamanda başlandı. Alp Arslan'ın 1063 yılı sonunda Büyük Selçuklu Sultanı olması üzerine Horasan'ın idaresi ile görevlendirilen Selçuklu meliklerinin merkezi haline geldi. Melikşah'ın saltanatı zamanında (1072-1092) surları yenilenen Merv, Muhammed Tapar'ın saltanatı sırasında (1105-1118) Selçuklu Devleti'nin Doğu'daki topraklarının başına idareci olarak tayin edilen Melik Sencer'in merkezi idi. Sultan Muhammed Tapar'ın 1118 yılında vefâtı ve sonrasında onun oğlu Mahmud ile Horasan Meliki Sencer arasında 1119 yılında gerçekleştirilen Sâve Savaşı'nın ardından Büyük Selçuklu Sultanı olan Sencer, Büyük Selçuklu Devleti'nin başkentini bu şehre taşıdı. Sultan Sencer'in uzun yıllar devam eden saltanatı sırasında (1119-1157), Selçuklu Başkenti Merv, en parlak dönemini yaşadı. Sultan Sencer bu dönemde Merv'i geliştirerek şehrin

⁴⁸ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Tarîhu'l-Fârikî*, (nşr. Bedevî Abdullatif Avad), Beyrut 1974, s. 197.

⁴⁹ Aqm., s. 111.

⁵⁰ Cihan Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, İstanbul 2011, s. 131-132; M.Halil Yinanç, "Çağrı Bey", *İA*, III, 327; Ali Sevim, "Çağrı Bey", *DİA*, VIII, 185.

batısında yeni surlar yaptırmak suretiyle “Sultan Kal’a” olarak anılan Yeni Merv Şehri’nin kesin olarak ortaya çıkmasını sağladı. Eski Merv’i çevreleyen eski surların bulunduğu bölge de Gâvur (Gaur) Kale olarak adlandırılmaktadır.⁵¹ Muhtemelen burası, şehrin en eski yerleşik mahallidir. Sultan Sencer’in meşhur türbesi Sultan Kal’a’dadır. Çağrı Bey ve Alp Arslan devrinde şehrin bu kısmı mevcut olduğuna göre her ikisinin de mezarını öncelikli olarak Sultan Kal’a’da aramak gerektir. Belki de Sultan Sencer’in türbesi yakınında ya da içinde. Belki de Sultan Sencer bu türbeyi sadece kendisi için inşâ ettirmemiştir. Çağrı Bey ve Sultan Alp Arslan’a ait eski türbenin tahribata uğraması ya da yıkılması üzerine kendisinin de defnedileceği daha büyük bir türbe yaptırmış olabilir. Çünkü burasını henüz hayatta iken yaptırdığını biliyoruz. Burası sadece Sultan Sencer Türbesi olmayıp Selçuklu Aile Mezarlığı (Kümbethâne) da olabilir. Selçuklu Sultanları genellikle, inşâ ettirdikleri ulu camilerin haziresine yaptırdıkları türbelere yan yana defnedilirler(mesela Türkiye Selçukluları) o halde böyle bir cami, medrese ya da bir külliye’nin tespiti mezar yerinin bulunması açısından büyük önem arzeder. Ayrıca Reşîdüdîn’in *Câmi’u’t-tevârih* adlı eserinde⁵² yer alan “Dâvud b. Mahmûd b. Muhammed b. Melikşah’ı (Irak Selçuklularından Sultan Mahmûd’un oğlu) da Tebriz şehrinde Bâtınîler şehid ettiler. Onu oradan Merv Devlethânesi’ne, Alp Arslan’ın Kubbesi’ne getirdiler. Doğrusunu Allah bilir!” şeklindeki kayda bakılırsa Alp Arslan’ın mezarının Devlethâne’nin⁵³ yanında olduğu anlaşılıyor. Bu da bizi Sultan Kala’da köşk ve saray kalıntılarının bulunduğu Şehriyar Ark’a yönlendirebilir. *Câmi’u’t-tevârih*’te yer alan bu bilgi aynı zamanda yukarıda belirttiğimiz Selçukluların yan yana ve aynı yere defnedildikleri geleneğini de doğrular mahiyettedir.

Sultan Alp Arslan’ın Ölüm Tarihi

İbnü’l-Cevzî,⁵⁴ Sultan Alp Arslan’ın 465 yılının 10 Rebülevvel Cumartesi günü (24 Kasım 1072) öldüğünü söylerken İbnü’l-Esîr,⁵⁵ de aynı tarihi vermesine rağmen gününü belirtmemiştir.

Azîmî,⁵⁶ sultanın 465 (1072-1073) yılında öldürüldüğünü kaydederek sadece yıl vermiştir.

⁵¹ A. Yakubovskiy, “Merv”, *İA*, VII, 773-776; Osman Özgüdenli, “Merv”, *DİA*, XXIX, 221-223.

⁵² *Câmi’u’t-tevârih*, 2010, s. 189.

⁵³ Devleti idare eden hükümdar ya da beyin oturduğu ve devlet işlerine baktığı daire ya da bina.

⁵⁴ *el-Muntazam*, 2005, s. 52, 54.

⁵⁵ *el-Kâmil*, 1987, X, 79.

⁵⁶ *Azîmî Tarihi*, 1988, s. 20.

İbnü'l-Ezrak,⁵⁷ Sultan Alp Arslan'ın Hicrî 465 yılında öldüğünü ve ayrıca onun ölümüne dâir 466 ve 467 yıllarının da rivâyet edildiğini söyler ve birinci rivâyetin daha doğru olduğuna dikkat çeker.

Müneccimbaşı'ya göre,⁵⁸ sultan 10 Rebiü'l-evvel 465(24 Kasım 1072) günü öldü ve Merv'e götürülerek babası Davud'un yanına defnedildi.

Bu konuda bir araştırma yapmış olan Prof. Dr. Ramazan Şeşen,⁵⁹ bu tarihi 10 Rebiülevvel 465 (24 Kasım 1072) Cumartesi olarak belirlemiştir.⁶⁰ Prof. Dr. Osman Turan da⁶¹ aynı tarihi vermekle birlikte Hicrî tarihin Miladî'ye aktarımında bir hata yaparak gün ve ayı 25 Kasım olarak hesaplamıştır.

Sultan Alp Arslan'ın ölümünden sonra Selçuklular, Berzem Kalesi'ni yıkıp yerle bir ettiler.⁶²

Sibt İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre,⁶³ Sultan Alp Arslan, yaralı iken Sa'dü'd-devle Gevherâyin'e şunları söyledi : "Ben, ne zaman bir yere ya da bir düşman üzerine yürüsem sadece Yüce Tanrı'dan yardım isterdim; ancak onun yardım ve desteğiyle güç ve kuvvet kazandım, fakat bu kez durum tamamen değişik oldu. Amacımı gerçekleştirmek için asker toplamakla meşgul oldum ve topladığım askerlerimin çokluğu kendi nefsimde güç ve kuvvet kazandırdı. Bu nedenle de hiçbir kimsenin bana karşı durabileceğini düşünmüyordum. Önceki gün atlanıp bir tepeye çıkarak askerlerimin azameti nedeniyle yeryüzünün ayağımın altında titremekte olduğunu sanki hisseder gibiydim, bu nedenle de kendi kendime 'dünyada benim gibi bir sultan yoktur ve benim için çevremde toplanan bu kalabalık ordu, şimdiye dek hiç kimse için toplanmamıştır, İbn Tamgaç'ı tutsak alıp onun memleketine ve bütün Mâverâünnehr'e hâkim olacağımı düşündüm.' Fakat bu düşünceme bir cevap olarak böylesi bir şeyin geleceği hiç aklıma bile gelmemiştir."

Sibt İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre⁶⁴ Sultan, hiç Bağdâd'a gelmemiştir. Vezîr Fahrü'd-Devle b. Cüheyr, Sahn-ı Selâm'da 8 Cumâdelülâ'da (20 Ocak 1073 Pazar günü) sultanın ölümü dolayısıyla taziyetleri kabul etti.⁶⁵ Üçüncü Salı günü de

⁵⁷ *Târîhu'l-Fârikî*, 1974, s. 197.

⁵⁸ *age.*, I, 44-45.

⁵⁹ Ramazan Şeşen, "Alp Arslan'ın Hayatı İle İlgili Arapça Kaynaklar", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1972, C. 17, s. 111.

⁶⁰ Bazı muahhar kaynaklarda farklı tarihler veriliyorsa da döneme yakın ve güvenilir tarihçiler 10 Rebiülevvel 465 tarihinde birleşirler.

⁶¹ *Selçuklular Tarihi*, 1993, s. 191.

⁶² Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi 'ü't-tevârih*, (nşr. Ahmet Ateş, Selçuklular Kısım, Ankara 1999, II/5, s. 39, (trc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), *Selçuklu Devleti*, İstanbul 2010, s. 121.

⁶³ *Mirâtü'z-zemân*, 1999, s. 50-51. Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1987, X, 78-79.

⁶⁴ *Mirâtü'z-zemân*, 1999, s. 51.

⁶⁵ Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1987, X, 79.

Halife'nin bir tevkî'i yayımlandı. Bu Tevkî'de, "Sultan Alp Arslan'ın ölümü dolayısıyla üzüntü beyan ediliyor, onun Ulu Tanrı yolundaki cihâdı, Müslümanların işlerini yürütme hususundaki çabaları, Bizans'ı yenmesi, yolları güvence altına alması, orduyu düzenleyip zapturapt altına alması ve yaptığı diğer işler ayrı ayrı belirtilip kendisine teşekkür ediliyor."

Sultanın ölümü nedeniyle Bağdâd'taki çarşılar kapatıldı. Halife'nin eşi (Arslan Hatun)⁶⁶, Hilafet Sarayı'nda yas amacıyla oturdu ve câriyelerin saçlarını yoldu; kendi saçını da yolmak istediye de halife, Arslan Hatun'a engel oldu; bununla birlikte Hatun, toprak üzerine oturdu; fakat yedi gün sonra Halife, onu bu yas konumundan kaldırdı.⁶⁷

Saltanat Süresi ve Yaşı

İbnü'l-Esîr,⁶⁸ Sultan Alp Arslan'ın 424(1032-1033) ve bir başka rivayete göre de 420(1029) yılında doğduğunu, hükümdarlık süresinin 9 yıl 6 ay ve bir kaç gün olduğunu ve öldüğünde 40 yaşını birkaç ay geçmiş olduğunu kaydeder.

Bundarı'ye göre,⁶⁹ Sultan Alp Arslan, 424(1032-1033) senesinde doğmuş olup 9 sene ve birkaç ay hükümdarlık yaptı, öldüğünde 40 yaşında idi.

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre⁷⁰ Sultan Alp Arslan'ın bütün hükümdarlık süresi (meliklik dönemi dâhil) 18 yıl olup bu sürenin 11 yılı, amcası yani Sultan Tuğrul Bey'in ölümünden sonra idi.

Hüseynî'ye göre⁷¹ de ömrü 40 yıl iki ay olup saltanat süresi 10 yıl idi.

Kaynaklarda birbirini tutmayan bu saltanat süresini şöyle hesaplamak mümkün olabilir: Sultan Tuğrul Bey 4 Eylül 1063 günü öldü. Melik Alp Arslan Melik Kutalmış'ı 7 Aralık 1063 günü Rey'de amcası Tuğrul Bey'in yanına defnetti.⁷² Alp Arslan, 1063 yılının Aralık ayında hükümdar oldu ve 24 Kasım 1072 günü vefat etti. Hükümdar olduğu tarihi öldüğü tarihten çıkardığımızda hemen hemen 9 yıllık bir saltanatı olduğunu anlarız. Tam olarak hesaplanırsa 9 yıldan iki hafta eksik olduğu ortaya çıkıyor.

⁶⁶ Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun.

⁶⁷ Bk. Aynı yer. Krş. Şeşen, "Alp Arslan'ın Hayatı ile İlgili Arapça Kaynaklar", s. 111. *el-Kâmil*, 1987, X, 79.

⁶⁸ *Zübdetü'n-nusra*, 1943, s. 47.

⁷⁰ *Mirâtü'z-zemân*, 1999, s. 51.

⁷¹ *Ahbâr*, 1999, s. 38.

⁷² Muharrem Kesik, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", *Türk Kültürü*, Ankara 2001, sy. 454, s. 103.

Sultanın Vasiyeti

Sultan Alp Arslan, ölmeden önce başta Vezîri Nizâmü'l-Mülk olmak üzere⁷³ ileri gelen adamlarının ve oğlu Melikşah'ın huzurunda aşağıda maddeler halinde gösterdiğimiz şu vasiyette bulundu:

1) Benden sonra oğlum Melikşah'ın hükümdar, Nizâmü'l-Mülk'ün de onun veziri olmasını ve her ikisine itaat etmenizi,

2) Kardeşim Kara Arslan Kâvurd Bey'e Fars ve yöreleri ile Kirmân'ın verilmesini, ayrıca belirlenecek miktarda para verilmesini ve eşimle (Seferiyye Hatun) evlenmesini,

3) Oğlum Ayaz'a, babam Davud (Çağrı Bey)Bey'e ait olan Belh'deki şeyleri ve 500.000 altının(dinar) verilmesini, Ayaz'ın, kardeşi Melikşah'a yardım etmesini,

4) Oğlum Melikşah'a da (ülkedeki) kaleler ve bunlara ait olan gelirlerin verilmesini, eğer kardeşi Ayaz ya da amcası Kavurd kendisine verilenlere razı olmazsa onlarla savaşılmasını ve bunlara verilecek malı, yapacağı mücadeleye harcamasını vasiyet ediyorum.⁷⁴

Urfalı Mateos'a göre,⁷⁵ Sultan Alp Arslan aldığı yaranın tesiri ile öleceğini anladığında; ileri gelen kumandanlarını ve Khocab'ı (Hâce Hasan et-Tûsî/Vezir Nizâmü'l-Mülk) yanına çağırdı. Sultan henüz bir çocuk olan oğlu Melikşah'ı onlara takdim edip: "İşte ben yaralarımın tesiriyle ölüyorum, oğlum sizin hükümdarınız olsun ve tahtıma otursun" dedi. Sultan bu sözleri söyledikten sonra hükümdarlık giysilerini çıkardı ve oğlu Melikşah'a giydirdi. Onun önünde eğildi ve onu gözyaşları içinde Allah'a ve ileri gelen emîrlere emanet etti.

Sultan Alp Arslan'ın Melikşah, Ayaz, Tekiş, Börü Bars (Böri Pars), Tutuş, Arslan Argun adlarında altı oğlu, Sara, Ayşe (Âişe) ve ismini bilmediğimiz üç kızı bulunmakta idi.⁷⁶

SONUÇ

Kaynaklarda yer alan bilgiler dikkatle incelendiğinde Sultan Alp Arslan'ın nerede bulunduğu kesin olarak tespit edilemeyen Berzem Kalesi'nin Mustahfızı (Kutvali) tarafından hançerlenerek öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Burada sorulması gereken soru Yusuf'un bu hançeri nereden bulduğudur. Kaynaklar

⁷³ Bundârî (*Zübdetü'n-nusra*, 1943, s. 46), Sultan Alp Arslan'ı yaralandıktan sonra Vezîri Nizâmü'l-Mülk'ü huzuruna çağırıp ona vasiyette bulunduğunu ve onu vasî tayin ettiğini söyler.

⁷⁴ *el-Muntazam*, 2005, s. 54; İbnü'l-Esîr, 1987, X, 80; Bundârî, 1943, s. 46-47; Ebu'l-Ferec, 1987, I, 325-326.

⁷⁵ *Vekayi-Nâme*, 1987, s. 145-146.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, 1987, X, 80; Bundârî, 1943, s. 48; Hüseyinî, 1999, s. 38.

Yusuf'un hançeri çizmesine gizlediği konusunda hemen hemen birleşmiş görünüyorlar, ancak Selçuklu sultanının huzuruna çıkartılacak birinin hele hele düşman pozisyonunda birinin üst aramasının yapılmadan huzura getirilmesi mümkün değildir. Böyle bir hata da olmaz! O halde sultanın adamlarına verdiği emirle öldürüleceğini anlayan Yusuf'un, Alp Arslan'ı sinirlendirecek sözler sarf ederek kendisinin ölümüne giderken onu da beraberinde sürüklemek istediği anlaşılıyor. Sultan, tedbiri elden bırakarak adamlarına Yusuf'u serbest bırakmalarını söyleyerek ona oturduğu tahtından bir adet ok fırlatmış ancak Yusuf'a isabet ettiremeyince hızla üzerine doğru hamle yapan Yusuf'un saldırısından kendini korumak için tahtından aniden kalkarken ayağı sürçerek yüzüstü yere düşmüştür. Muhtemeldir ki, Yusuf, yere düşen sultanın hançerini (belki kılıcını?) alarak Alp Arslan'a birkaç kez vurmuştur. Bu olayda kendine ait bir hançeri kullanması pek olası bir durum değildir. Bazı kaynaklarda yer alan, bu olay sırasında askerin kaçtığı ve hiç kimsenin sultanı kurtarmayı ve Yusuf'a engel olmayı düşünmediği kayıtları doğru olmasa gerektir. Zaten sultanın çok yakınında bulunan Selçuklu Emîri Sa'düddeve Gevherâyin'in hemen atılarak Yusuf'u durdurmaya çalıştığı ve bu esnada kendisinin de Yusuf'un darbeleri ile yaralandığını biliyoruz. Yusuf'a öldürücü son darbeyi vuran kişinin çadır kurucu bir Ermeni ferraş olması da olaya asker olmayan birinin de kayıtsız kalmadığını bize göstermektedir.

Alp Arslan'ı öldüren Yusuf, Urfalı Mateos'a göre Kürt, Gürcü Kaynağı'na göre Türk idi, İbnü'l-Kalânîsî'ye göre de bir Bâtınî'dir. Ancak bu dönemde Bâtınîlik Selçuklu topraklarında henüz ortaya çıkmış ya da faaliyetlerine başlamış değildi. Bâtınîlerin lideri Hasan Sabbâh, Sultan Melikşah'ın saltanatının sonlarına doğru 1090 yılında Alamut Kalesi'ne yerleşmiştir.⁷⁷

Sultan Alp Arslan'ın, Yusuf tarafından 20 Kasım 1072 günü yaralandıktan sonra hemen güvenli bir çadıra taşındığı 3-4 gün daha yaşadıktan sonra 40 yaşını birkaç ay geçmiş olduğu bir sırada 9 yıl saltanat sürdükten sonra 24 Kasım 1072 Cumartesi günü öldüğü ve oğlu Melikşah tarafından Merv'de babasının mezarı yanına defnedildiği anlaşılıyor.

⁷⁷ Abdülkerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", *DİA*, XVI, 347.

KAYNAKÇA

- Azimî, *Azimî Tarihi*, trc. Ali Sevim, *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler*, Ankara 1988.
- Bundârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, (trc. Kıvameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1943.
- Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1987.
- Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, Beyrut 2000, II, 230.
- Huncan, Ö. S., *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, İstanbul 2007.
- Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (çev. Necati Lugal), Ankara 1999.
- _____, *Anonim Selçuknâme*, (nşr. ve trc. Feridun Nâfiz Uzluk), Ankara 1952.
- İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yan*, Beyrut, ts., V, 70-71.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, trc. Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla ilgili Bilgiler. (h. 430-485=1038-1092)", *TTK Belgeler*, XXVI /30, Ankara 2005.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, trc. Abdülkerim Özaydın, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1987.
- İbnü'l-Ezrak el-Fânkî, *Târîhu'l-Fârikî*, (nşr. Bedevî Abdullatif Avad), Beyrut 1974.
- İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyli Tarihi Dımaşk*, (nşr. H. F. Amedroz), Leiden 1908.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Alparslan", *DİA*, II, 526-530.
- Kemâleddin İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi Târîhi Haleb*, (nşr. Ali Sevim, *Buğyat at-Talab Fi Târîh Halab, Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*), Ankara 1976.
- Kesik, Muharrem, "Kutalmuş'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", *Türk Kültürü*, Ankara 2001, sy. 454, s. 97-105.
- _____, *1071 Malazgirt: Zafere Giden Yol*, İstanbul 2013.
- Köymen, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Sultan Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992.
- Öngül, Ali, *Câmiü'd-Düvel, Selçuklular Tarihi*, I, İzmir 2000.
- Özaydın, Abdülkerim, "Hasan Sabbâh", *DİA*, XVI, 347-350.
- Özgüdenli, Osman, "Merv", *DİA*, XXIX, 221-223.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Çağrı Bey*, İstanbul 2011.
- Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, (trc. Ahmed Ateş, *Râhat-üs-sudûr ve Âyet-üs-sürûr*), Ankara 1999.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi 'ü't-tevârih*, (nşr. Ahmet Ateş, *Selçuklular Kısmı*, Ankara 1999, II/5, (trc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), *Selçuklu Devleti*, İstanbul 2010.
- Sevim, Ali, "Çağrı Bey", *DİA*, VIII, 183-186.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân*, trc. Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi", *Belgeler*, XIX/23, Ankara 1999.
- Şengeliya, N. N., (trc. Mehmet Mürselov), "XI.- XIII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (İzmir 2007), XXII/2, s. 227-240.
- Şeşen, Ramazan, "Alp Arslan'ın Hayatı İle İlgili Arapça Kaynaklar", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1972, C. 17, s. 101-112.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, (*Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*), (trc. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987.

- Vardan Vardabet, *Cihan tarihi*, (trc. Hrant D. Andreyan, "Türk Fütuhâtı Tarihi, 889-1269",
Tarih Semineri Dergisi, İstanbul 1937, I/2, s. 153-255.
- Yakubovskiy, A., "Merv", *İA*, VII, 773-776.
- Yinanç, M. Halil, "Çağrı Bey", *İA*, III, 324-328.
-